

УДК 94(477.51)«1941/1943»

Наталія Потій

ШКІЛЬНА ОСВІТА В МІСТІ ЧЕРНІГОВІ В РОКИ НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1943 РР.)

У статті на основі архівних документів висвітлено стан шкільної освіти в окупованому нацистами Чернігові. Доведено, що місцевій владі вдалося отримати дозвіл від військової адміністрації на відкриття лише початкових шкіл, у яких навчалося близько третини дітей шкільного віку. Зміст навчання в них певною мірою відображав інтереси українців, адже учні навчалися рідною мовою, знайомилися з творчістю, історією свого народу. Проте систематична пронацистська та антирадянська пропаганда серед дітей мали на меті виховання лояльного до окупантів населення.

Ключові слова: школи, нацистська окупація, Чернігів, навчання, виховання.

Друга світова війна була однією з наймасштабніших та найтрагічніших подій в історії людства. Такою ж вона стала й для Чернігова. Місто, що не мало стратегічно важливих об'єктів, але знаходилося у відносній близькості до Києва, піддавалося масованим бомбардуванням, і після тривалих наземних боїв 9 вересня 1941 р. захоплене нацистами. З цього часу розпочалася окупація Чернігова, що тривала до 21 вересня 1943 р. Значна частина інфраструктури населеного пункту була зруйнована, місто зазнало значних людських втрат. Втім, у тих жорстоких умовах воно продовжувало існувати. В окупованому місті залишалися люди, працювали різноманітні організації, які забезпечували життєдіяльність населеного пункту. Зокрема, відновлено роботу й деяких освітніх закладів. Особливості їх діяльності впродовж 1941–1943 рр., попри важливість цієї проблеми для розуміння тогочасних подій, наразі висвітлені лише фрагментарно, а тому потребують спеціального дослідження.

У радянський період діяльність навчальних закладів в окупованому Чернігові практично не досліджувалася, натомість вказувалося на знищення шкіл нацистами [1]. Утім, за роки незалежності науковцями підготовлено декілька робіт, які певною мірою висвітлювали цю проблему. Так, лише згадки про існування шкіл містяться в роботах М. Гороха [2] та С. Лепявка [3]. Загальній характеристиці діяльності шкіл на Чернігівщині присвячена газетна публікація Г. Греченка [4]. У науковій студії В. Нестеренка [5] охарактеризовано стан освіти у військовій зоні України, до якої входила й Чернігівщина. Зокрема, В. Нестеренко навів окремі дані про кількість шкіл у Чернігові, предмети, які у них викладалися, приділив увагу спробам заснування середніх навчальних закладів тощо. У вступній статті Р. Подкура та О. Лисенка до збірника документів «Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали» [6] стисло охарактеризовано умови відкриття шкіл, заборону використання радянських підручників, перелік предметів, які мали викладатися в початкових школах. Утім, досліджень, які б створювали цілісну картину організації та функціонування шкільної освіти в Чернігові, наразі немає. Значна частина фактичного матеріалу залишилася поза увагою дослідників, що зумовлює необхідність уведення його в науковий вжиток та заповнення інформаційних лакун.

Нашою метою є висвітлення стану шкільної освіти в окупованому нацистами Чернігові впродовж 1941–1943 рр., зосередивши увагу на заходах по відкриттю шкіл, охопленні дітей початковою освітою та змісті навчання і виховання. В основу публікації покладені матеріали Державного архіву Чернігівської області, а саме фондів Р-3001 – Чернігівської міської управи, Р-3004 – відділу освіти та культури, Р-3009 – редакції газети «Українське Полісся» та Р-3039 – Чернігівської чотирикласної школи № 6.

Напередодні захоплення нацистами Чернігова в місті налічувалося 14 шкіл для учнів: 10 середніх, 3 неповних середніх та 1 початкова. Також діяли неповна середня школа для переростків та розумово відсталих дітей, середня школа для сліпих і окремо для глухонімих. Існували загальноосвітні навчальні заклади для дорослих: 3 вечірні середні школи та 4 неповні середні при фабриках (первинної обробки вовни, макаронній і музичній) та залізниці [7, арк. 2]. Внаслідок бомбардувань, особливо впродовж 23–25 серпня, коли значна частина міста була зруйнована, зокрема й чимало шкіл.

Хоча військові дії в межах міста тільки закінчилися, уже у вересні здійснено перші кроки з відновлення шкільної освіти: обстежено стан навчальних закладів, забезпечено охорону їх майна, поставлено питання про діяльність шкіл в нових умовах. Для керівництва освітньою справою створено інспектуру народної освіти, завідувачем якої з 11 вересня став Ф. Курганський. У листопаді інспектуру перейменовано у відділ освіти та культури, який 1 грудня очолив С. Баран-Бутувич. Ф. Курганський залишився інспектором шкіл [8, арк. 7, 9; 9, арк. 17].

У листопаді міська управа схвалила план відділу освіти та культури відкрити в Чернігові чотири школи загального навчання, одну початкову та дві гімназії [10, арк. 1]. Для перелічених навчальних закладів вона вирішила підготувати приміщення колишніх шкіл № 4–6, 9, 13, 16 та гуртожитку залізничної школи, які менше постраждали від бомбардування [8, арк. 2]. Ф. Курганський вказував і на облаштування для цих же цілей приміщень дитячого будинку та колишньої лікарні № 2 [11, арк. 1 зв.]. Для проведення ремонту та обладнання шкіл необхідно було призначити «організаторів початку навчання в школах», тобто завідувачів (директорів), що й зроблено 10 листопада, після обрання інспектурою освіти 7 кандидатур із 14 претендентів [8, арк. 1–1 зв., 9, арк. 46 зв.–47]. Під їх керівництвом здійснювався тільки найнеобхідніший ремонт. При чому, на 30 грудня, як повідомлялося на нараді директорів, він ще продовжувався, але мав бути завершений до 6 січня [12, арк. 1–1 зв.].

Готуючись до початку навчального року, органами управління освітою впродовж жовтня-листопада провели облік дітей шкільного віку, яких, як виявилось, у місті проживало 3227 осіб (1520 хлопчиків та 1707 дівчаток). Збиралися дані й про учителів та осіб з педагогічною освітою, яких у місті залишилося 300 осіб. У цей же час були підготовлені орієнтовні навчальні плани та програми з окремих дисциплін. У листопаді-грудні відбувався підбір педагогічних кадрів і в грудні-січні учителі розпочали складати робочі навчальні плани на перший місяць занять [11, арк. 1 зв. – 2 зв.].

Однак проекти працівників відділу освіти щодо відкриття шкіл та гімназій виявилися марними. У спеціальній «Інструкції до початку навчання в I–IV класах шкіл Чернігівщини» зазначалося, що за наказом голови управи Чернігівщини з 9 січня 1942 р. відкритися мали лише чотирикласні школи. Інструкція містила й вимоги до організації їх роботи. Зокрема, наказувалося призначити, за відсутності, інспекторів освіти, завідувачів і учителів. Серед педагогів не мало бути комуністів, комсомольців та приїжджих з інших районів. Перевага надавалася українцям і німцям. Користування радянськими підручниками заборонялося, дозволялася лише навчальна література, видана до 1917 р. та твори класичної української, німецької літератури. У навчальному процесі наказувалося широко застосовувати розрізну абетку та наочні посібники. У школах мали бути портрети Т. Шевченка, а також і А. Гітлера [12, арк. 21].

У Чернігові відкрито лише п'ять початкових навчальних закладів: школа № 3 (вул. С. Петлюри, 50, завідувач – А. Задворний), школа № 4 (вул. Лугова, 3 а, завідувач – М. Бельмас), школа № 5 (вул. Леонтовича, 6, завідувач – Д. Бутенко), школа № 6 (вул. Гоголя, 16, завідувач – І. Ярмусевич), школа № 7 (вул. Тарновського, 56 (Бобровицька слобода), завідувач – О. Гончаренко). Школи № 1 (вул. Польова, 4 а, завідувач – І. Гуцев) і № 2 (вул. Старокиївська, 2 а, завідувач – О. Сашевич) не відкрилися, тому що першу зайняли німецькі війська, а приміщення другої так і не відремонтували [13, арк. 4]. На 21 лютого 1942 р., окрім завідувачів, у школах працювали 37 класоводів (відповідно до кількості класів) та 7 учителів німецької мови. На 1 липня до цих педагогів приєдналися 2 учителі співів та 1 учитель фізкультури. Також школи обслуговували 4 діловоди та 5 технічних працівників, які за фахом були педагогами й також виконували функції запасних учителів [13, арк. 2, 18].

Навчання у школах розпочалося в двадцятих числах січня 1942 р. Так, у школі № 6 офіційно навчальний рік розпочався 22 січня, але занять не було ще й 23 і 24 січня через морози, які досягали позначки мінус 30–35°C. Пізній початок навчального року обумовив згодом його продовження до 1 серпня: до 1 липня вивчався новий матеріал, а останній місяць відводився на повторення пройденого та складання іспитів [14, арк. 36, 57].

Учні поступово приходили до шкіл, тому на 22–26 січня навчалось 940 осіб, 21 лютого вже налічувалося 1153 учні [13, арк. 1, 2]. Отже, навчанням у школах було охоплено близько третини дітей шкільного віку, які проживали у Чернігові. Однак частина учнів упродовж року залишила школу. Як пояснювали завідувачі, діти виїжджали у села, частина не відвідувала навчальні заклади через хвороби, матеріальні нестатки та родинні обставини, дехто достроково закінчив четвертий клас [15, арк. 33–34]. На 8 квітня в школах навчалось вже 1116 учнів (555 хлопчиків та 561 дівчинка) віком від 7 – до 13 років, хоча, як виняток, були й школярі 14 років [16, арк. 40].

Значними були й пропуски занять. На кінець другої чверті відвідуваність у школі № 5 становила 89,3 %, у школі № 6 за підсумками всього року – 91,8 %, у школі № 7 – 85 % [16, арк. 20; 11, арк. 10, 26]. Пропуски зумовлювалися комплексом причин. Однією з них були часті хвороби школярів. Серед поширених хвороб були педикульоз та короста. Так, у лютому, під час медогляду, у школі № 3 серед 297 учнів виявлено 24 хворих вошивістю та 5 осіб – на коросту, у школі № 6 – із 255 осіб, 18 дітей були заражені вошами та 3 – коростою [17, арк. 74]. Значну небезпеку для дітей несли малярія, дифтерія, віспа та скарлатина. На перепоні навчанню були природні умови – повені, морози, снігові замети тощо. Також школярі мали допомагати батькам по господарству, доглядати за молодшими братами та сестрами. Окремі учні не змогли відвідувати школу через матеріальні

нестатки. Директор школи № 7 О. Гончаренко навіть звертався до відділу освіти та культури з проханням надати допомогу дев'ятом учням, які не мали одягу та взуття, а окремі – взагалі засобів для існування [16, арк. 22 зв., 29; 18, арк. 7]. Він же висловив і свої пропозиції щодо покращення відвідань школи, запропонувавши покласти край практиці, коли діти з одного району ходять до навчального закладу іншого району, адже така практика «утворює кадри дітей, які зовсім не відвідують школи й «дичавіють», гайсаючи цілими днями майже півтора роки» [11, арк. 30 зв.]. Керівництво Чернігівської районної управи розпорядженням від 27 квітня 1942 р., скерованим у відділ освіти та культури міської управи, покладало на батьків провину за погане відвідання школи учнями, ігноруючи інші поважні причини, і наказувало: «...починаючи друге півріччя, завідувачам і вчителям потрібно з першого ж дня домогтися 100 % відвідування учнями школи і не припускати зменшення його аж до повного закінчення навчального року» [13, арк. 15]. Наказ не вирішував проблем населення, а тому не мав позитивних наслідків. На 6 червня у школах вже налічувалося 963 учні, 20 червня – 941, 1 липня залишилося тільки 932 [17, арк. 31, 35; 13, арк. 18].

Перед початком 1942/1943 н. р. німецькою військовою адміністрацією та відділом освіти та культури Чернігівської міської управи здійснювалися заходи з покращення роботи шкіл з врахуванням недоліків попереднього року. Так, запроваджувалося обов'язкове навчання в початкових школах дітей 8–11 років [14, арк. 9, 11]. Для реалізації закону впродовж липня-серпня проводився перепис дітей шкільного віку [19, арк. 9 зв.]. Ще одним важливим заходом став ремонт шкільних приміщень, вартість якого (запланована та фактична) представлена в таблиці 1 [20, арк. 21], складеній на основі даних відділу освіти та культури.

Таблиця 1

Витрати на ремонт шкіл у 1942/1943 н.р.

Школа	Запланована вартість ремонту	Витрачено на ремонт на 1 листопада 1942 р.	Заплановані витрати до кінця року	Усього
№ 3	24500	36389	3000	39389
№ 4	12300	2389,44	3087	5476,44
№ 5	15200	16440,09	2000*	18440,09
№ 6	11800	1456,33	1560	3016,33
№ 7	12600	1851	8000	9851
Разом	76400	58525,86	17647	76174,86

Найбільше коштів скеровано на ремонт школи № 3. Перевитрати пропонувалося компенсувати за рахунок невикористаних коштів на ремонт шкіл № та 7, так само як і надмірні видатки на школу № 5. У школі № 4 потребували ремонту два приміщення – дерев'яне та кам'яне. Втім, краща кам'яна будівля була зайнята ВІКДО (Wirtschaftskommando). Тому ремонт коштував значно менше, ніж планувалося [20, арк. 21]. Основну статтю витрат на ремонт школи № 6 становив ремонт даху. Але ремонтна контора відмовилася взятися за цю роботу через відсутність матеріалів. Спроби завідувача школи самостійно знайти матеріали чи вирішити це питання через голову міської управи результату не мали [20, арк. 19–19 зв.]. Зрештою, виконаний ремонт був неповним. З такою ж проблемою зіткнулася й школа № 7, яка не змогла полатити інше приміщення, сильно пошкоджене фугасною бомбою, тому що виконати цю роботу відмовилися і будівельно-ремонтна контора міської управи і артіль «Будівельник» [20, арк. 14]. Отже, хоча витрачена сума коштів на ремонт шкільних приміщень практично дорівнювала запланованій, проте його не завершили.

Також відділ освіти та культури не полишав надії заснувати середні навчальні заклади, а тому запланував відкрити в чотирикласних школах 5-й клас та дві середні школи. Про це 22 липня 1942 р. на нараді завідувачів шкіл Чернігова доповідав Ф. Курганський, зазначаючи, що принципових заперечень з цього приводу з боку військової комендатури не було [15, арк. 41]. Знаходилися й аргументи для цих нововведень. У спільному зверненні від голови міської управи, завідувача відділу освіти та культури й інспектора шкіл до міської комендатури, датованому 28 серпня, щодо відкриття п'ятих класів зазначалося, що «залишати дітей віком 11–13 років, які закінчили чотири класи вважаємо за недоцільне, бо вони за своїм віком не підлягають обліку Біржі Праці. Навчаючись у школі ці діти не лише набудуть корисні знання, але будуть виховані в бажаному напрямі, уникаючи шкідливого впливу вулиці» [13, арк. 25 зв.]. Отже, автори підкреслювали неможливість офіційного скерування дітей віком 11–13 років на роботу, що мало б

* Завідувач школи №5 Д. Бутенко в підготовленій для відділу освіти та культури відомості про витрати на ремонт вказував іншу суму коштів, виділених на цю потребу (15566,09 крб.) та вартість робіт, які ще залишилися (на ремонт електропроводки – 768 крб., за використану у вересні воду – 106 крб., на нові ворота та хвіртку – 1000 крб., завершення ремонту вікон – 600 крб., інші дрібні потреби – 400 крб., усього – 2874 крб.). Повна вартість ремонту співпадає з вказаною відділом освіти та культури [20, арк. 13–13 зв.].

стати аргументом для комендатури дозволити організувати для них навчання та підкреслювали необхідність їх виховання у тому напрямку, який був вигідним окупаційній владі. Втім, на нараді завідувачів шкіл 29 серпня вже стало відомо, що дозволу на реалізацію вказаних планів знову не отримано [15, арк. 46 зв.].

1942/1943 н.р. розпочався в першій третині вересня. Роботу навчальних закладів забезпечували 5 завідувачів, 37 класоводів, 9 учителів німецької мови, по два вчителі співів і фізкультури та технічний персонал. Кількість учнів, яка навчалася у школах, відвідуваність та успішність школярів демонструє таблиця 2, складена за матеріалами, зібраними інспектором Ф. Курганським.

Таблиця 2

Відомості про результати навчання в 1942/1943 н.р.

Школи	Кількість учнів						% успішності	% відвідуваності занять
	На початку н.р.	Наприкінці н.р.	Успішно закінчили навчання	Залишені на другий рік	Неатестовані	Мали роботу на літо		
№ 3	328	295	172	10	82	31	80,8	79,9
№ 4	290	229	191	7	3	28	84,5	87
№ 5	178	173	114	-	14	45	80,2	80,2
№ 6	313	240	179	8	7	35	82,4	82,1
№ 7	76	74	42	21	7	10	56,7	86
Разом	1185	1011	698	46	113	149	76,9	83

[13, арк. 115–116].

Упродовж року частина учнів залишила школи, а отже, розпорядження про обов'язкову початкову освіту не реалізовувалася. Також відділу освіти та культури не вдалося подолати масові пропуски учнями занять. Втім, слід вказати, що нами знайдені й інші дані про кількість учнів у цьому навчальному році, які дозволяють зробити висновок, що на початку навчального року учнів за списками шкіл було менше, аніж 1185 осіб, упродовж вересня їх кількість зростала, а далі почала зменшуватися. Загалом, кількість школярів повсякчас змінювалася. Так, на 7 вересня у списках учнів шкіл значилося 1112 осіб, 9 вересня – 1154, 26 вересня – 1196, 30 жовтня – 1185, 24 грудня – 1177, 24 березня – 1107 [21, арк. 1, 6; 17, арк. 39, 45, 54]. Звернемо увагу й на цифру 1011 учнів, які, за даними Ф. Курганського, навчалися в школі наприкінці навчального року. Ці дані були зібрані 15 червня, проте навчальний рік для окремих класів тривав довше, тому кількість школярів могла ще змінитися.

Відділ освіти та культури, завідувачі шкіл та учителі боролися з пропусками та залишенням учнями шкіл. Для цього з'ясовувалися причини такої ситуації, проводилися бесіди з батьками, учні яких без поважного обґрунтування не відвідували занять. В останньому випадку вони могли бути оштрафовані на 500 крб. та, якщо ця міра покарання не давала результату, скеровувалися на примусові роботи тривалістю до місяця [14, арк. 9].

Упродовж навчального року школи стикалися з численними труднощами, які негативно позначалися на їх роботі. Зокрема, через незавершеність ремонту шкільних приміщень, відсутність дров (окрім школи № 6) та неякісний торф взимку температура в класах була надто низькою: у школі № 3 – 80С, № 4 – 100С, № 5 – 80С, № 6 – 160С (у коридорі – 40С), № 7 – у першому будинку – 13–160С, другому – 9–110С.

Кращою за обладнанням і навчально-виховною роботою вважалася школа № 6. Але з 30 листопада 1942 р. частину її приміщення зайняв дитячий притулок. Через це учні 3–4 класів навчалися у холодному коридорі. З цих же причин у школі погіршився санітарний стан, дисципліна і успішність [19, арк. 8 зв., 10; 22, арк. 2].

3 березня 1943 р. навчальний процес у школах № 3, 5, 6, 7 порушувався через зайняття приміщень німецькими військами. Школи переїжджати декілька разів у інші приміщення, які не відповідали їх потребам і були затісними [18, арк. 6; 23, арк. 1, 4; 24, арк. 28]. Найгіршою була ситуація у школі № 7, будівля якої була зайнята німецькими військами 23 березня. Навчання у три зміни продовжували в найманому приміщенні, однак занять з учнями 4 класу проводити було ніде [25, арк. 63 зв.]. За цих умов педагоги шкіл Чернігова не змогли виконати вчасно програму, тому

навчальний рік для окремих класів продовжено. Учні одних класів навчалися до 29 травня, інших – до 1 червня, деякі – до 15 червня. Також окремі класи після невеликої перерви мали доучувалися з 15 серпня по 1 вересня, інші – з 1 серпня по 1 вересня [18, арк. 4–4 зв.].

Наступний навчальний рік знову ж таки передбачав відкриття нових закладів шкільної освіти. Відповідно до розпорядження чернігівської фельдкомендатури від 11 червня 1943 р. завідувач відділу освіти та культури С. Баран-Бутович 12 червня підготував статистичні відомості про школи Чернігова, що мали діяти в 1943/1944 н.р. Так, у документі вказувалося на плани відкрити в чотирьох школах 5–7 кл. на 15 комплектів з 410 учнями, навчання яких мали забезпечувати 23 педагоги. Також була запроєктована трикласна прогімназія на 6 комплектів, 150 учнів і 13 педагогів [26, арк. 1–1 зв.]. Міська управа навіть подала оголошення про набір учнів до прогімназії, що давала б юнакам та дівчатам закінчену середню освіту й готувала до вищих навчальних закладів (медичного, ветеринарного інститутів тощо). До першого класу прогімназії на основі іспитів мали прийматися учні, які володіли знаннями в обсязі семи класів народної школи [27, арк. 1]. Влітку був здійснений облік дітей, які мали навчатися в зазначених освітніх установах, обрані учителі, підготовлений навчальний план та програми з кожного предмету. Проте зміна воєнної ситуації, у зв'язку з боями за місто та вигнанням нацистів з Чернігова, залишили ці плани нереалізованими.

Отже, шкільна освіта в Чернігові впродовж 1941–1943 рр. була представлена лише початковими школами. Зупинимось на організації в них навчально-виховного процесу. На 1941/1942 н.р. «Інструкцією до початку навчання в I–IV класах» був визначений навчальний план для початкових шкіл, представлений у таблиці 3 [12, арк. 21].

Таблиця 3

Навчальний план для початкових шкіл на 1941/1942 н.р.

№ з/п	Предмети	Класи			
		I	II	III	IV
1.	Українська мова	11	11	7	9
2.	Німецька мова	-	4	4	4
3.	Арифметика	6	6	6	6
4.	Природознавство	-	-	2	2
5.	Географія	-	-	2	2
6.	Каліграфія	2	2	1	1
7.	Малювання	1	1	1	1
8.	Співи	1	1	1	1
9.	Фізкультура	1	1	1	1
Разом*		22	26	25	27

Найбільшу кількість годин виділено на вивчення української мови. Слід звернути увагу на те, що загалом за нацистського окупаційного режиму, українська мова отримала можливість для широкого вжитку. Ця позиція знаходить своє підтвердження у пресі. У статті І. Кошика «Рідна мова», надрукованій у газеті «Українське Полісся» від 8 грудня 1941 р. зазначалося, що за радянської влади здійснювалася політика русифікації школи, державних установ, театрів, кіно, різних видань. Однак, як зазначав автор, ситуація змінилася: «Українській мові повернено всі права. Кожний українець мусить знати свою мову і з гордістю в кожній установі, в кожній організації, в школі, театрі, на вулиці, в сім'ї – завжди говорити по-українському. Українська інтелігенція і службовці мусять подбати, щоб у кожній установі не чути було російської мови» [28, арк. 3–4]. Очевидно, що видання такої статті зумовлювалося прагненням українців піднести значення своєї мови та було неможливе без згоди на це окупаційної влади, яка, ймовірно, таким чином демонструвала деяку поблажливість до місцевого населення та намагалася показати себе у більш вигідному світлі в порівнянні з радянською владою.

Відповідно до навчального плану німецька мова в 1941/1942 н.р. викладалася з другого класу. Впадає у вічі непродуманість у складанні плану, адже загальна кількість годин у 2-ому класі була більшою, аніж у 3-ому. Наступного року в навчальний план внесено корективи: впроваджено вивчення німецької мови з першого класу (4 год.) та збільшено вивчення української мови у третьому класі до 9 год. В результаті чого тижневе навантаження у 1–2 кл. становило 26 год., у 3–4 кл. – 27 год. [29, арк. 1].

Була затверджена і програма для народної школи, яка детально визначала, який матеріал мали засвоїти учні. Зокрема, заняття з української мови поділялися на граматику та читання. На уроках граматики учні вивчали звуки та літери, речення та їх класифікацію, частини мови, будову слова тощо. Усні заняття передбачали навчання виразному читанню оповідань, вмінню давати

* Загальна кількість годин підрахована автором.

повні відповіді на поставлені запитання, переказувати прочитане, складати план тощо. Також школярі у першому класі мали вивчити 6–8 віршів, у другому – 10–12 віршів та байок, у третьому – 15–18 віршів та навчитися їх інсценувати та в четвертому – 18–20 віршів, байок чи невеликих прозових творів.

Практичний характер мали уроки природознавства, на яких школярі отримували елементарні знання про ґрунт, воду, повітря, будову і живлення рослин, злакові, городні, отруйні та лікарські рослини, а також знайомилися з процесом щеплення. Крім того, учням давалися окремі відомості про тварин (свійських та диких), птахів, жаб, риб, безхребетних [29, арк. 1 зв.– 2 зв., 3– 3 зв., 4 зв.]. На уроках географії в 4 кл. вивчалися частини світу, моря і океани, острови та півострови земної кулі, гори Європи, Азії, Америки та Африки, ріки і озера Європи та Азії, клімат, рослинний і тваринний світ Європи та України. Учні дізнавалися, де знаходиться Німеччина, Угорщина, Румунія, Італія, Японія, Словаччина, Франція, Англія, Іспанія, США, Туреччина, Китай [29, арк. 4 зв.].

Також привертає увагу програма уроків співів, на яких вивчалися пісні: народні («Ой, на горі та женці жнуть», «Ой, що ж то за ворон», «Стоїть гора високая» та інші); в обробці українських композиторів («Дударик», «Із-за гори сніжок летить», «Женчикок-бренчикок» М. Леонтовича; «Журавель», «Б'ють пороги» та інші К. Стеценка); колядки та щедрівки («Нова радість стала», «По всьому світу стала новина» та інші); на слова Т. Шевченка («Думи мої, думи», «Реве та стогне» та інші) [29, арк. 5–5 зв.].

Навчальна програма доповнювалася урочистими заходами, які проводилися в школах міста й мали як навчальне, так і виховне значення. Значну увагу приділено роковинам Т. Шевченка. Зокрема, у школі № 6 упродовж 25 лютого – 11 березня 1942 р. у курсі української мови учні вивчали біографію поета за матеріалами газети «Українське Полісся» і його твори. 9 березня проводилися святкові ранки, а 10 березня у Дмитрівській церкві відбулася панахида [16, арк. 23; 30, арк. 39].

Упродовж двох навчальних років в окупації релігійно-дисциплінарні в школах Чернігова не викладалися, проте спостерігалось певне заохочення до святкування релігійних свят, залучення дітей до церковних обрядів. Так, відділ освіти районної управи, видаючи розпорядження від 9 березня 1942 р. про встановлення 12-денних канікул з 1 по 13 квітня, пояснював їх необхідністю відпочинку для дітей та бажанням дати їм змогу відсвяткувати Великдень [13, арк. 3]. Також директор школи № 6 І. Ярмусевич вказував, що в 1941/1942 н.р. учитель М. Бельмас провела з учнями «корисні бесіди» на теми: «Віра в Бога», «Великдень» та інші [16, арк. 25]. На 1943/1944 н.р. планувалося дати можливість учням вивчати «Основи православної віри», хоча, ймовірно, цей предмет мав викладатися за бажанням батьків. Відповідну програму «Основи православної релігії для початкових та середніх шкіл» підготував архієпископ Чернігівський та Ніжинський Симон (Івановський). Передбачалося дати учням загальні відомості про Бога та обов'язки людини перед Богом, хресний знак; вивчити окремі молитви; коротко ознайомитися зі Старим і Новим Заповітом. З дітьми мали проводити роз'яснювальні бесіди перед великими релігійними святами. Відомості про богослужіння пропонувалося подавати у храмі [30, арк. 19–19 зв.].

Сприяли роботі навчальних закладів «Типові правила внутрішнього розпорядку для шкіл Чернігівського району», скеровані районною управою до міської 9 січня 1943 р. Вони визначали розпорядок роботи навчального закладу, обов'язки учителів, учнів, завідувача школи та технічних працівників [19, арк. 3–3 зв.].

Загальний контроль за виконанням навчальної програми здійснював відділ освіти та культури шляхом відвідування уроків учителів та через методичні об'єднання. Останні збиралися щотижня для обговорення пройденого матеріалу, складання конспектів на наступний тиждень, для добору й використання наявних та виготовлення учителями нових наочних матеріалів. Також систематичне методичне керівництво здійснювали завідувачі шкіл, перевіряючи роботу педагогів [31, арк. 6–6 зв.].

Утім, численні проблеми у функціонуванні шкіл, безумовно, негативно позначалися на результативності їх роботи, а саме на успішності учнів. Так, у першому півріччі 1942/1943 н.р. цей показник дорівнював 80,2 % [19, арк. 9 зв.], а наприкінці року (див. табл. 2) значно знизився через неможливість учнів 4 кл. школи № 7 навчатися. Впадає у вічі й те, що значна кількість дітей була не атестованою та мала роботу на літо, тобто не освоїла навчальної програми.

Окрім навчання, на школи покладалася низка виховних завдань, яким приділялася значна увага та за якою встановлено жорсткий контроль. У звітах директорів шкіл обов'язково вказувалися заходи, проведені за певний період в цьому напрямку. Вважалося, що виховними інструментами в школі мають бути власний приклад педагогів, розмови з дітьми на різні теми, читання відповідних творів – оповідань, байок [16, арк. 10]. Позитивним явищем було те, що педагоги мали можливість прищеплювати школярам любов до батьківщини, пробуджували в них національні почуття, бажання і вміння невтомно працювати на користь своєї Вітчизни. Патріотичні почуття виховувалися

шляхом розповідей про славне минуле України, через знайомство з традиціями українського народу та діяльністю українських видатних діячів [15, арк. 33 зв.–34; 16, арк. 30–31].

Водночас педагоги мали прививати учням пошану і вдячність «народу Німеччини», який учні мали сприймати як дружнього їм. У звітах директорів повсякчас повторювалося формулювання «Великонімеччина як визволительниця від большевицького гніту», яке нав'язувалося дітям. Також у школах вивчалася біографія А. Гітлера і відзначався день його народження [16, арк. 23–23 зв., 24–27; 15, арк. 33 зв.–34]. Учителі школи № 6 розповідали учням про «відвагу німецьких вояків, їх організованість і чесність» [16, арк. 26 зв.]. Загалом, кожен учитель перевірявся на «політичну благонадійність» і саме нав'язування учням поваги й любові до нацистської влади, зазвичай, було тому підтвердженням.

Директори відзначали й інші напрямки виховної роботи. Зокрема, у школі № 5 педагоги намагалися «прищепити учням любов до праці й дисципліни, сумлінне ставлення до своїх обов'язків, слухняність, ввічливе ставлення до товаришів та до старших, повагу до батьків, учителів» [25, арк. 52]. Увагу приділяли й дисципліні в школах. Хоча грубих порушень не траплялося, проте були випадки сварок і бійок, нечемного поводження з товаришами, спізень, розмов на уроках, вживання тютюну, нанесення матеріальної шкоди навчальним закладам (розбивали шибки, відривали завіси на дверях). За ці порушення учням знижувалася оцінка за поведінку, учителями та завідувачами проводилися виховні бесіди. Батьки ж мали компенсувати збитки, нанесені їх дітьми. З метою контролю за дисципліною та чистотою існувала практика призначення чергових учителів та учнів [16, арк. 8; 11, 21; 25, арк. 51 зв.–52].

Таким чином, шкільна освіта в окупованому нацистами Чернігові впродовж 1941–1943 рр. була представлена лише чотирікласними школами. Усі спроби працівників відділу освіти та культури відкрити додаткові класи, прогімназії та гімназії виявилися марними через заборони німецької військової адміністрації, яка не вважала за доцільне давати місцевому населенню освіту, вищу початкової та професійної. Школи охоплювали близько третини дітей, які, однак, часто пропускали заняття та залишали школу серед навчального року. Навчальний процес відбувався за чітко розробленими навчальними планами та програмами, які певною мірою враховували інтереси місцевого населення, передбачали вивчення української мови, а також і частково культури, традицій, історії тощо. Утім, учителі були зобов'язані нав'язувати дітям сприйняття нацистів як рятівників та возвеличувати армію ворога. Це доводить те, що окупаційна влада сприймала школу як інструмент ідеологічної впливу на місцеве населення.

Список використаних джерел

1. Історія міст і сіл Української РСР. [в 26 т.]. Чернігівська область / Головна редколегія: Тронько П. Т. (голова) [та ін.]. / Редколегія тому: Дериколенко О. І. (голова) [та ін.]. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 780 с.
2. Горох М. Чернігів 1941–1942: основні методи окупаційної політики німців / М. Горох // Скарбниця української культури: Збірник наукових праць. – Вип. 6. – Чернігів, 2005. – С. 62–66.
3. Лесявко С. Чернігів. Історія міста / С. Лесявко. – К.: Темпора, 2012. – 431 с.
4. Греченко Г. Школи у ворожому тилу / Г. Греченко // Деснянська правда. – 13 липня 1993.
5. Нестеренко В. А. Політика в галузі початкової та середньої освіти у військовій зоні України у 1941–1943 рр. / В. А. Нестеренко // Сумська старовина. – 2005. – № XV. – С. 79–91.
6. Подкур Р. Життя по той бік фронту...: Чернігівська область в умовах нацистської окупації / Р. Подкур, О. Лисенко // Чернігівщина в роки нацистської окупації: Документи і матеріали / [Упорядники: О. Б. Коваленко, Р. Ю. Подкур, О. В. Лисенко]. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2013. – С. 5–46.
7. Держархів Чернігівської обл., ф. Р-3001, оп. 1, спр. 65, 26 арк.
8. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 20, 79 арк.
9. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 12, 17 арк.
10. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 4, 32 арк.
11. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 38, 33 арк.
12. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 15, 23 арк.
13. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 94, 123 арк.
14. Там само, ф. Р-3039, оп. 1, спр. 1, 128 арк.
15. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 3, 63 арк.
16. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 19, 43 арк.
17. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 93, 101 арк.
18. Там само, ф. Р-3001, оп. 1, спр. 98, 7 арк.
19. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 110, 18 арк.
20. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 56, 24 арк.
21. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 95, 9 арк.
22. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 119, 13 арк.
23. Там само, ф. Р-3001, оп. 1, спр. 104, 5 арк.
24. Там само, ф. Р-3039, оп. 1, спр. 4, 41 арк.
25. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 44, 67 арк.
26. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 147, 4 арк.
27. Там само, ф. Р-3001, оп. 1, спр. 109, 7 арк.
28. Там само, ф. Р-3009, оп. 1, спр. 20, 4 арк.
29. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 46, 10 арк.
30. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 17, 45 арк.
31. Там само, ф. Р-3004, оп. 1, спр. 29, 26 арк.

Наталія Потій**ШКОЛЬНОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В ГОРОДЕ ЧЕРНИГОВЕ
В ГОДЫ НАЦИСТСКОЙ ОККУПАЦИИ (1941–1943 ГГ.)**

В статье на основании архивных документов освещено состояние школьного образования в оккупированном нацистами Чернигове. Доказано, что местным властям удалось получить разрешение от военной администрации на открытие только начальных школ, в которых обучалось около трети детей школьного возраста. Содержание образования в них некоторым образом отображало интересы украинцев, так как ученики обучались на родном языке, знакомились с творчеством и историей своего народа. Но систематическая пронацистская и антисоветская пропаганда среди детей имела своей целью воспитание лояльного к оккупантам населения.

Ключевые слова: школы, нацистская оккупация, Чернигов, обучение, воспитание.

Nataliia Potii**SCHOOLING IN CHERNIHIV UNDER THE NAZI OCCUPATION**

This article is written on the basis of archive documents and depicts the situation in the field of schooling in Chernihiv under the Nazi occupation. It is proven that the military administration allowed the local government to open only primary schools, where about one-third of the school-age children studied. The syllabus in those schools reflected to some extent the interests of Ukrainians, because the children studied in their mother tongue and learned the cultural heritage and the history of their nation. However, these concessions, as well as the systematic pro-Nazi and anti-Soviet propaganda among the children were aimed first of all at bringing up people, loyal to the occupational government.

Keywords: schools, Nazi occupation, Chernihiv, teaching, upbringing.

УДК 94(477.82–25) «1941/1944»:37**Богдан Зек****ОСВІТНІ ЗАКЛАДИ І НАВЧАННЯ В ЛУЦЬКУ У 1941–1944 РР.**

Робота характеризує становище освітніх закладів і процес навчання в Луцьку у період нацистської окупації. Автор звертає увагу на повноваження української допоміжної адміністрації у цій сфері. На основі численних прикладів, зроблена спроба показати суть нацистської політики у галузі освіти. Значна увага приділяється відкриттю нових спеціалізованих курсів. Розглянуто перелік предметів і кількість годин, їх викладання у навчальних закладах. Зроблено спробу показати умови праці учителів та учнів.

Ключові слова: Луцьк, освіта, навчання, розпорядження, курси.

Період нацистської окупації продовжує залишатись актуальною темою досліджень. Поряд з іншими напрямками вивчення, науковці дедалі більше звертають увагу на культурне життя цього періоду. З огляду на те, що окупаційний режим мав суттєві регіональні відмінності, зростає роль досліджень локального характеру. Це у свою чергу сприятиме формуванню узагальнюючих висновків і даватиме ширшу можливість застосування порівняльного методу дослідження.

Стан міської освіти на Волині у період нацистської окупації лише дотично розглядався у роботах істориків. Разом із тим варто назвати дослідження, завдяки яким є можливість вивчати представлену тему на регіональному рівні. Це роботи К. Беркгофа [1], Б. Єржакової [2], В. Гінди [3] та інших. До числа нещодавніх публікацій використаних автором, у яких розглядається освітній процес на Волині варто віднести праці Ю. Олійника, О. Завальнюка [4] і С. Іванова [5].

Дана стаття орієнтується на загальну характеристику освітнього життя Луцька у період нацистської окупації. Завданням роботи є висвітлення становище навчальних закладів, умов праці педагогів, можливість отримання знань учнями і на окремих прикладах показати нацистську політику в сфері освіти на окупованих територіях.

Навчальний рік у школах Луцька розпочався значно пізніше, а ніж традиційно. Внаслідок німецьких бомбардувань та військових дій будівлі освітніх закладів зазнали пошкоджень. Так, 5 листопада 1941 р. технічний відділ міської управи звітував про ремонт 6 шкіл і української гімназії [6, с. 4]. Наступного дня посадник Єрмолаєв видав розпорядження про негайне засклення усіх вікон в школах, оскільки учні навчалися у класах без шибок [7, арк. 38]. Затримка із навчанням могла бути пов'язана також із врегулюванням усіх питань стосовно функціонування нових органів окупаційної влади.